

УДК 94(477)''19''

Котляр Ю.В., Миколаївський навчально-науковий центр Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

Котляр Юрій Вадимович – завідувач кафедри історичних дисциплін МННЦ ОНУ ім. І.І. Мечникова, кандидат історичних наук, доцент, докторант. Має більше 40 наукових публікацій з проблем українського селянства, повстансько-партизанського руху, історичного краєзнавства.

Соціально-економічні форми протесту сільського населення України в 20-х роках ХХ ст.

Статтю присвячено дослідженню опору сільського населення України тоталітарному режиму у 20-х рр. ХХ ст. Подається аналіз основних соціально-економічних форм протесту селянства заходам режиму.

The article deals with resistance of Ukrainian rural population to the totalital regime in the 1920- s/ Much attention is given to the main socsal.

Одним з найбільш замовчуваних і відповідно найменш досліджених сторінок історії України є опір селян становленню тоталітарного режиму. В радянській історіографії він розглядався лише як контрреволюційний рух сільської буржуазії – куркулів, а його існування було формальним обґрунтуванням репресій, що застосовувалися проти селян на рубежі 20-30-х років. Тільки в останні роки науковці почали більш неупереджено розглядати як історію становлення радянської влади в Україні, також і протидію їй з боку населення. В 20-30-х роках існувало дві основні форми протидії існуючому режиму – повстанська боротьба та економічний опір. І якщо повстансько-партизанський рух не позбавлений уваги дослідників, то пасивні форми протесту селянства вивчено набагато менше. Серед відомих дослідників цієї проблеми слід виділити лише

О. Ганжу та Г. Капустяна [1]. Таким чином, економічні форми протесту на селі, особливо в період непу, все ще лишаються недостатньо вивченими, тому наша стаття буде актуальною в цьому плані.

В період непу економічне протиборство селянства та режиму найбільш яскраво проявилось під час основних економічних кампаній, що проводились на селі, – податкової та хлібозаготівельної.

На початку непу найбільш поширеною формою боротьби з податковим тягарем стало приховування основного об'єкта оподаткування – землі. Найбільш масово ця форма спостерігалась у південних губерніях, в Катеринославській губернії, наприклад, приховування складало 27 відсотків, на Миколаївщині – 11 [2]. Усього за рахунок утаювання кількості оброблюваної зем-

лі, селяни стихійно скоротили собі податок, що збирався в першій половині 1921 року, пересічно на 20 відсотків [3].

Режим негайно відреагував на ці дії селян. 19 жовтня 1921 року ВУЦВК прийняв постанову “Про заходи боротьби з приховуванням землі” [4], яка передбачала як кару за неточно подані відомості щодо кількості землі, а також можливість позбавлення права володіння прихованою частиною землі при збереженні стягнення податку з неї та конфіскацію частини майна. У випадку виявлення значної кількості прихованої землі дозволялась колективна розкладка податку, який припадав на неї, на всі господарства села, пропорційно їх землезабезпеченості. Приховування землі, ухилення від сплати податку, штучне заниження категорії оподаткованості господарства розглядалось владою як карний злочин. При перших же ознаках протидії збору податку або несвочасній його здачі Раднарком рекомендував вживати рішучі заходи примусового характеру: направляти в такі місцевості виїзні сесії ревтрибуналів, вводити військові частини [5].

Подібні справи розглядалися спеціально створеними, згідно з цією ж постановою, продревтрибуналами. Частіше за все звинувачувані присуджувались до сплати підвищеного податку, але інколи й до конфіскації частини майна та позбавлення волі. Режим використовував ці процеси не тільки для вирішення поточних справ (створення державного продовольчого фонду), а й для вирішення однієї з головних для себе цілей – посилення протистояння різних прошарків селян та підсилення свого впливу на селі. Всього у 1921 році у селян було виявлено і конфісковано 344 тисячі десятин прихованої землі [6].

Про кількість подібних процесів яскраво свідчить той факт, що 5 липня 1922 року ВУЦВК змушений був прийняти спеціальну постанову про припинення всіх справ, пов’язаних з продподатковими порушеннями, оскільки виявилось, що в іншому випадку значна частина землі може залишитися необробленою. Однак дія цієї постанови не поширювалась на “продподаткові порушення, здійснені з явно злісною або контрреволюційною метою”, що залишало можливість вибіркового притягнення селян до відповідальності за активну протидію податковій політиці режиму. Подібні постанови приймалися і в наступних роках, що вказує на збереження і в подальшому цих тенденцій.

Завдяки подібним “енергійним” заходам режиму на середину 20-х років приховування землі майже припинилося. В подальшому селяни також не припиняли спроб по можливості зменшити важкий для себе податковий прес. Вони миттєво реагували на всі зміни податкового законодавства, на появу нових об’єктів оподаткування. Основними формами протидії податковій політиці режиму продовжували залишатися: утаювання об’єктів оподаткування, несплата податків у строк, антиподаткова агітація.

Весь період непу значну кількість об’єктів оподаткування, незважаючи на всі заходи, влада так і не змогла врахувати.

На протязі всіх податкових кампаній досліджуваного періоду своєрідною формою економічної протидії селянства можна вважати несплату податку в установлені владою строки. З одного боку, це можна пояснити невігідністю для селянства встановлених строків (осінь та зима, коли ціни на сільськогосподарському ринку були найнижчими). З іншого – селяни небезпідставно вважали, що “радянська влада вирішила, що селяни досить розбагатіли і, отже, з них дуже мало беруть”. Звідси селяни робили висновок: не треба поспішати зі сплатою податків, щоб не вводити радянську владу в оману відносно селянських статків [8]. Крім того, масова несплата податків у строк значною мірою була спровокована постійними податковими пільгами, які уряд вибірково надавав селянам. Однак подібна політика породжувала у частини селян намагання не платити податки у строк з розрахунку на майбутні пільги та знижки, що вже суперечило інтересам держави.

Намагаючись протидіяти намаганням селянам, влада все частіше застосовувала таку форму тиску на них, як описи та розпродаж майна. В лютому 1926 року ВЦВК та РНК СРСР направили на місця циркулярного листа, згідно з яким збільшувався розмір пені за прострочку терміну сплати податку до однієї п’ятої відсотка за день, що робило затримку економічно невігідною; райкоми також отримували право призначати продаж майна, описаного за борги державі [9]. Такі дії держава застосовувала і раніше. Однак тоді вони проводились за рішенням судових органів.

Однак торги дуже швидко показали, що ці заходи уряду “били” головним чином по бідноті, яка була не в змозі сплатити податки, оскільки заможні селяни в разі загрози опису майна, зви-

чайно мали можливість сплатити податок. Тому режим змушений був тимчасово відмовитися від публічних розпродаж.

З середини 20-х років найбільш поширеною формою протесту стала відмова приймати окладні листи окремими селянами та колективні вимоги зменшення податку, які приймали на сходах цілі села. Свідчення про такі факти стали все частіше з'являтися у звітах партійно-державних органів різних рівнів.

Селянські невдоволення розміром податку поступово подекуди переростало у невдоволення радянською владою. Хоч повідомлення про це в середині 20-х років були ще поодинокими, вони були симптоматичними, оскільки це невдоволення все частіше висловлювали не тільки середняки, не кажучи вже про найбільш заможних селян, а й значна частина бідноти (за винятком членів КНС).

Намагаючись “збити” це невдоволення, режим почав більш поширено застосовувати таку форму політичної боротьби економічними методами, як податкові пільги або повне звільнення від сплати податку. Сума пільг та охоплення ними все нових прошарків селян росли з року в рік. Так, якщо в 1923/24 році від сплати податку було звільнено 15 відсотків селянських господарств, то в наступному вже 21 [10]. В 1927 році, до десятих роковин жовтневого перевороту, відсоток звільнених від податку був доведений до 35. Одночасно росла і загальна сума пільг по сільськогосподарському податку для бідноти та соціально-близьких до них прошарків. В 1924/25 господарському році вона становила 30 млн. крб. проти 15 млн. у попередньому році [11]. За 1926-1929 роки загальна сума звільнення від сільгосподатку збільшилась у 3,5 раза [12].

Однак подібна податково-пільгова політика виявилася палицею з двома кінцями. Різке збільшення обсягу пільг, без зменшення загального тягаря податку, а інколи і при його збільшенні, означало, що вони надавались практично за рахунок усіх інших селян. Це посилювало напругу всередині селянства і давало можливість селянам – платникам податку відверто, хоч і не завжди справедливо, заявляти, що біднота – це “дармоїди на шії селянства”. Такою була точка зору не тільки “куркулів”, а й середняків і навіть частини бідноти [13]. Таке відношення громадської думки села до державних пільг приводило до того, що частина селян, які з тих або інших причин тимчасово звільнялась від податків волі-

ли платити хоча б частину їх, ніж виглядати дармоїдами в очах селянського миру.

Найбільш гострим і відкритим за роки непу було протистояння режиму і селянства в питанні про ціни на хліб та методи проведення хлібозаготівель.

Політика держави в цій сфері безпосередньо входила в протиріччя з інтересами усього селянства, оскільки головною її метою було одержання максимальної кількості хліба по мінімальній ціні. А оскільки, починаючи з 1923 року, головні запаси вона робила шляхом закупівлі селянського хлібу на ринку, де ціни для всіх продавців були більш-менш однаковими, то найболючіше така хлібна політика держави відбивалась на незаможному селянинові, хоч він й іменувався опорою влади на селі. Щоб сплатити податок та інші обов'язкові платежі, він змушений був продавати свій хліб восени, коли ціни на нього були найнижчими. В той же час більш заможні селяни мали змогу сплачувати податки головним чином за рахунок продажу технічних культур. Крім усього іншого, це давало їм можливість не тільки притримувати хліб до весни, коли ціни на нього підвищувались, а й використовувати його весняну нестачу на селі для підсилення економічної залежності бідноти. Останнє звужувало і так незначну соціальну базу режиму.

Змушені продавати зерно державним заготівельникам по монополюно низьких цінах, оскільки інших покупців з середини 20-х років майже не було, селяни намагались хоч якось протидіяти несприятливій для себе політиці радянської влади. Оскільки лімітні ціни були введені лише на зерно, селяни почали в масовому порядку перемелювати його на муку, ціну на яку ліміти не визначали. Внаслідок цього ринкові ціни на хліб (у вигляді муки) все одно зростали.

Подібні дії селян набули настільки масового характеру, що владні структури змушені були знову вдатися до адміністративних заходів. Згідно з постановою Української економічної наради від 30 вересня 1924 року 40 відсотків борошна з зерна комерційного помолу вилучалося за фіксованими цінами [14]. Крім того, режим використовував різноманітні приводи для зачинення приватних і навіть громадських млинів, що також звужувало для селян можливість помолу.

Однак найбільш масовим явищем в цьому плані залишалось притримання селянами продажу хліба до весни, коли ціни на нього ставали дещо вищими.

Подібні дії селян дуже швидко почали відчуватися в містах, особливо великих, та на новобудовах. Зменшення надходження хліба в засіки держави вело до подальшого погіршення їх централізованого постачання та швидкого росту роздрібних та ринкових цін. Це не могло не викликати невдоволення робітників промислових підприємств, які були головною соціальною опорою режиму. Воно підсилювалось ще й тим, що значна частина робітників або була селянами за походженням, або зберігала зв'язки з селом і тому досить жваво реагувала на події, що відбувалися на селі. Різде зменшення кількості хліба, який пропонувався на ринку, та зростання цін на нього, призвело до того, що місцеві партійно-державні працівники змушені були піднімати питання про повернення карткової системи.

Маневрування реалізацією хлібом селянами як торговцями було вкрай не вигідним для держави. Не маючи достатнього резерву зернових, щоб вплинути на весняний стрибок ринкових цін, уряд намагався припинити це маневрування суто адміністративними заходами. Тому вже з 1926 року одне з головних питань, яке стояло перед урядовцями під час хлібозаготівельних кампаній, полягало в тому, щоб, за словами В. Молотова, “відучити селянство від намагань притримувати хліб”. З цією метою постійно скорочувалися строки внеску податків, проводилася примусова передплата облігацій селянської позики.

Проте податкові надходження не виявили очікуваного розміру. Селяни вважали за краще оплачувати податки за рахунок продажу іншої сільськогосподарської продукції або побічних заробітків. Спочатку це їм вдавалось. Восени 1925 року всі виплати селян України по єдиному сільськогосподарському податку, обов'язковому страхуванню, сільськогосподарському та машинному кредиту, поверненню насіннєвих позик не перевищували 60 млн. крб. Вони значно перекирвалися за рахунок надходжень тільки від реалізації цукрового буряка, м'яса та технічних культур, від продажу яких селяни отримали 100 млн. крб. [15].

На обсязі пропонованого селянами хліба сильно позначався нестаток промислових товарів, що також позбавляло їх стимулу продавати на ринку лишки виробленої продукції. Таким чином в коморах селян поступово накопичувався надлишковий запас зерна.

Ще однією формою протистояння режиму в

цьому питанні можна вважати небажання селян взагалі поставляти хліб на ринок, збереження його “до кращих часів”.

З середини 20-х років це селянське накопичення хліба ставало все більш об'ємним. Так, якщо в 1925 році, за даними ЦСУ, на селі нараховувалося 69,3 млн. пудів хлібних запасів, то в 1926 року вони становили 189,3 млн. Таке швидке зростання обсягів нереалізованого хліба вказувало на посилення конфронтації між режимом і селянством в головному питанні економічного життя країни, яка поступово наближалось до критичного стану.

Ситуація, що склалася на хлібному ринку мала два виходи: повернення до більш-менш нормальних ринкових відносин або до продрозверстки. Однак можновладці пояснювали зростання напруженості не хибністю своєї політики, а виключно неспроможністю дрібного селянського господарства забезпечити країну хлібом, “куркульськими страйками” та “саботажем” виробників хліба.

Наприкінці 20-х років хлібозаготівлі дедалі більше перетворювалися з економічної на політичну проблему. Хвиля страйків, що прокотилася по країні, свідчила про зближення вимог робітників і селян. Це вже становило безпосередню загрозу режиму.

Насправді ж тоталітарний режим надалі міг існувати тільки за умови відчуження селян від засобів виробництва і, як наслідок, від результатів їх праці, тобто перетворення їх у найманих робітників на землі, а кажучи точніше – у кріпаків.

Приводом до кардинальної зміни політики щодо селянства стала криза хлібозаготівель 1927/28 року. Але якщо з аналогічної кризи 1924/25 року держава вийшла за допомогою переважно економічних методів, тепер, коли Сталін охарактеризував її як “куркульський страйк”, тобто контрреволюційний, антирадянський рух “останнього експлуататорського класу”, який необхідно придушити будь-якою ціною, про вихід з кризи шляхом поступок селянам не могло бути й мови.

Першою ознакою зміни політики щодо селянства стали дії та висловлювання Сталіна під час його відрядження до Сибіру в січні 1928 р. У виступах перед місцевим партійно-державним активом він поставив вимогу: “Зажадати від куркулів негайного продажу хліба по цінах, встановлених державою” [16]. Оскільки селяни відмовлялися продавати його за такими цінами, вони

оголошувалися “куркулями”. Таким чином, термін “куркуль” зовсім втрачав свої понятійні ознаки і в разі необхідності міг поширюватися на кожного селянина. При відмові негайно продати хліб до його власника мала застосовуватися стаття карного кодексу, яка передбачала позбавлення волі на строк до 3 років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних у “злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, “приховування або не випуску таких на ринок”. Тобто відмова від негайного продажу свого хліба (так зване “приховування хліба”) розглядалося як спекуляція ним.

Запровадження надзвичайних заходів дало змогу заготовити в Україні протягом січня-лютого 1928 р. 70 млн. пудів хліба і тимчасово розв’язати кризу. Однак на початку 1929 р. становище знову загострилося. Хоча влада пояснювала труднощі при хлібозаготівлях загибеллю значної частини озимини, справжня причина полягала перш за все в самій політиці держави. Надзвичайними заходами можна було змусити селян здати вирощений хліб, але тільки один раз, тому що наступного року селяни різко скорочували його виробництво. На 1 квітня 1929 р. в УСРР було заготовлено не більше як 27 млн. пудів жита і пшениці проти 200 млн. пудів на цю ж дату в 1928 р. [17].

Це стало приводом для перетворення надзвичайних заходів 1928 р. у систему, тобто для остаточного переходу до хлібозаготівель за принципом продрозкладки (фактично “військової комунізму”) та посилення процесу “всеосяжної колективізації”. Влітку 1929 р. було узаконено встановлення плану здачі хліба для сіл і розкладку плану для окремих господарств. Крім того, для заможних верств села встановлювалася обов’язкова здача державі товарного зерна (так звані “тверді завдання”). За відмову від їх сплати сільським радам надавалося право накладати в адміністративному порядку на ці господарства штрафи в межах п’ятиразового розміру вартості запланованої кількості зерна. У разі неможливості сплати підвищених сум штрафу майно селянина продавалося з торгів.

Розуміючи неминучість зростання селянського опору (хоча б прихованого), режим передбачив значне посилення репресій. “Груповий опір” хлібозаготівлям, крім штрафних санкцій, карався ще й за статтями 57 та 58 Карного кодексу УСРР, що передбачали конфіскацію майна й депортацію у віддалені райони СРСР. Усього за

цими статтями тільки восени 1929 р. було “розкуркулено” 15 тис. дворів [18].

У відповідь на “закручування гайок” державою селянство знову вдалося до такої форми спротиву, як приховування зерна. Спо-чатку його ховали у власних дворах, але згодом, після проведення обшуків на селянських подвір’ях, зерно почали переносити в ярах, лісах, у степу. Причому так робили не лише заможні верстви села, а й середняки, бідняки та навіть колгоспники.

Невдоволення селян знайшло вияв і в різкому скороченні господарської активності найбільш заможних прошарків. Щоб позбавитися ганебного тавра “куркуля”, селяни почали проводити “саморозкуркулєння” своїх господарств. Вони відмовлялися від орендованої землі, розпродували робочу худобу, переставали наймати робітників. Питома вага тих, хто користувався найма-ною працею, скоротилася серед найбільш заможних господарств з 75,3 у 1927 р. до 46,8% у 1929 р. Змушені віддавати державі зерно майже за безцінь, селяни пригадали часи громадянської війни і почали різко скорочувати посівні площі. Так, у 1927-1929 рр. посівні площі в найбільш продуктивних селянських господарствах скоротилися майже вдвічі при ще більш різкому зниженні товарної частини урожаю – з 25% до 14% [19]. Влітку 1929 р. почався також нелегальний забій худоби. Він набув небаченого розмаху: селяни різали усе – корів, телят, свиней, коней. Незважаючи на те, що за січневою постановою ВЦВК та РНК СРСР 1930 р. “хижацький забій худоби” карався висилкою та конфіскацією майна, в окремих місцевостях України (зокрема на Півдні) він досяг майже 75% загальної кількості поголів’я [20].

У період “наступу на куркуля”, оголошеного ще у грудні 1927 р. XV з’їздом ВКП(б), ретельно готувався ґрунт для подальшого етапу ліквідації “куркульства” як “ворожого класу”. Застосовувалися заходи надзвичайні (вилучення надлишків хліба), економічні (податковий тиск), юридичні (позбавлення громадянських прав), адміністративні (примусове виселення), а також кримінальні: за статтею КК УСРР селян судили за приховування і небажання продавати зерно за державними цінами. Власті закривали місцеві базари, забороняли торгівлю хлібом, створювали загороджувальні загопи, нав’язували селянам облігації позики за хліб. В адміністративному порядку проводилися безпідставні арешти.

У відповідь селяни знову розпочинають боротьбу за свої права. Вони скорочують посівні площі, приховують продовольство, відкрито виступають проти тиску влади, використовуючи терористичні заходи і намагаючись утворити більш-менш організований збройний опір. Отже, різноманітні форми селянської боротьби проти радянської влади у 1927-1928 рр. були подібні до тих засобів, які вживали селяни-повстанці у 1920-1923 рр. [21]. Звичайно, що і влада у цьому протистоянні використовувала попередній карально-репресивний досвід. Така політика конфронтації, розпочата компартією, призвела до того, що в 1928-1929 рр. в Україні було знищено 70 тисяч індивідуальних селянських господарств [22].

У ході наступу радянської влади на власника спостерігається консолідація заможної і середняцької частини села на основі захисту інтересів трударя-власника. Інколи до цієї спілки входили і бідняки. Безперечно, акціями протесту ця частина села вдавалася до спроби захистити себе і своє господарство від розорення. Вона стояла напередодні руйнації приватної власності, основи ринкового механізму, а значить і галузі сільськогосподарського виробництва взагалі. Повідомлення тих років мали приблизно такий вигляд: “Куркулі відносяться до радянської влади активно вороже. Вони проявляють надзвичайно упертий активний організований опір у боротьбі проти радянських заходів. З куркулями об’єднується частина середняків, завдяки чому куркулеві іноді вдається протягти свої рішення на зборах землгород” [23].

В цьому документі надзвичайно важливо враховувати думку селянина на перспективу свого існування. Селянин в умовах “натурально-споживчого господарства” (таким поняттям оперує відомий дослідник історії селянства професор В. Данілов), тобто господарства, яке ведеться силами селянської сім’ї і безпосередньо спрямоване на задоволення його власних потреб [24], схильний передбачати свій дійсний стан у розвитку і в перспективі. Політика “надзвичайних заходів”, пов’язана з хлібозаготівельною кризою і податковою політикою, в селянському баченні не викликала оптимізму. В численних селянських зверненнях (листах, листівках, виступах і т.д.) прогнозується невтішна перспектива: руйнація сільськогосподарського виробництва, загроза голоду і т.д.

Ось один із подібних анонімних листів, що

надійшов на адресу ВЦВК 28 грудня 1928 р. В тому, що лист анонімний, помітно відчутно наступили радянської командно-адміністративної машини на неп і на його демократичні інститути: “Всі села настільки налаштовані контрреволюційно, що собі неможливо уявити. На кожному кроці помітні контрреволюційні виступи цілими організованими спільнотами і не якихось там куркулів, а самої найбіднішої маси населення, бо на селі на сьогодні ніяких куркулів немає, всі ходять обірвані, обшарпані і в постолах. Повсюди чути докір на робітника, на владу, на інтелігенцію... Всюди вимагають другої революції... Селянин намагався жити духовно, з культурними розвагами, а ви що йому подали?.. сукню драну і ганчірки, ось що ви йому дали своїм соціалізмом!

З привітом селянин, член КНС” [25].

В той же час обставини більшовицького військово-комуністичного експерименту над селом, створення ним військово-мобілізаційного механізму управління, успіхи діяльності якого особливо позначилися на кінець 1920-х рр., унеможливили суспільний контроль його зі сторони існуючих внутрішніх демократичних громадських структур села. Така ситуація в селі в кінці 1920-х рр. все ж залишала нішу в свідомості селян, де зберігалась надія на необхідність створення загальноукраїнської селянської організації селянської спілки, яка б подібно профспілкам робітників у місті і захищала б інтереси селян. В доповіді ДПУ УСРР в ЦК КП(б)У “Про селянські спілки на Україні” (1926 р.) повідомлялося, що всього по округах України зафіксовано 100 виступів за організацію селянської спілки [26].

У звіті Запорізького окрвиконкому ВУЦВКу про хлібозаготівлі і заходи щодо “Наступу на куркуля” (8 березня 1929 р.) зазначалося, що “в цілому ряді сіл округу ворожість куркулів вилася у відкриту форму агітації за організацію селянських спілок, які повинні установлювати ціни на хліб і взагалі регулювати взаємини між містом та селом” [27].

Таким чином, динаміка активних і пасивних методів боротьби селян України протягом 1920-х рр. така: активна форма переважала на початку і в кінці десятиріччя. Решту років селянство займало не байдужу позицію до дій влади. Зокрема, рубіжними виступають такі фактори: перехід від політики “воєнного комунізму” до непу, “ножиці цін”, вибори до рад, хлібозаготівлі, позики, самооподаткування.

Історично обмежений період – від запровадження непу до початку масової колективізації став надзвичайно важливим етапом в соціально-політичній еволюції українського селянства. Певна вузькість суспільного світогляду, обмеженість політичних інтересів, сподівання на вищу владу – все це стримувало сприйняття нововведень і суттєво відзначало політичну поведінку селянських мас. Збереженню цих рис сприяли і політика більшовицького режиму, що приводила до послаблення господарчих стимулів і дискримінації найбільш соціально-динамічних елементів сільського населення. В цей час селянство по суті залишилось єдиним, хто більш-менш рішуче намагався відстояти свої інтереси перед репресивною наругою і зберігало традиції української державності. Селянський опір не був настільки ефективним, щоб остаточно не допустити утвердження тоталітарної системи. Порівняно тривалішим від активного опору селянства ли-

шався пасивний опір, динаміка якого була лавиноподібною. Консерватизм селянської психології найбільш рельєфно проявився в ході так званого пасивного опору, серед засобів якого посилювались традиційні механізми комунікації (чутки, тлумачення). Інше вираження цього процесу – певне наростання анархістських тенденцій, замикання селян у вузькому колі місцевих інтересів, ігнорування елементарних вимог держави (самочинні репресії, приховування посівів, несплата податків, самогоноваріння і т.п.).

На такому тлі з кінця 1929 р. стала втілюватися в життя політика суцільної колективізації, ліквідація “куркульства” як класу. Ця політика об’єктивно означала згортання непу, перехід до адміністративно-командних методів управління селом, що незабаром спричинили глибокі трансформації українського села, а відтак, і всього українського народу, переважну більшість якого в цей час складало саме селянство.

Література

1. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – 208 с.; Ї ж. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія “Історичні зошити”. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 42 с.; Капустян Г.Т. Пасивний опір українського селянства в період НЕПу // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – С. 101-123.
2. Що вже зроблено по продподатку? // Селянська правда. – 1923. – 30 липня.
3. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1, оп. 2, спр. 395, арк. 89.
4. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УСРР (далі – ЗУ УСРР). – 1921. – Ст. 606.
5. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 611, арк. 114.
6. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму... – С. 155.
7. ЗУ УСРР. – 1922. – Ст. 453.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1063, арк. 65.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1524, арк. 16-17.
10. Денисовець П.М., Єрмак О.П. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України // Укр. іст. журн. – 1982. – № 6. – С. 90.

11. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму... – С. 159.
12. ЦДАВО України, ф. 30, оп. 5, спр. 1270, арк. 22.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2442, арк. 79.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1945, арк. 108.
15. Причини слабких хлібозаготовок на Україні // Экономическая жизнь. – 1925. – 5 декабля.
16. Сталін Й.В. Твори. – Т. 11. – С. 4.
17. Сталін Й.В. Твори. – Т. 12. – С. 86.
18. Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 60.
19. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР ... – С. 33.
20. Там само.
21. Архірейський Д., Ченцов В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 121.
22. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Тернопіль: Збруч, 2000. – С. 229.
23. Капустян Г.Т. Пасивний опір українського селянства в період НЕПу... – С. 114.
24. Современные концепции аграрного развития. (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 4-5.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2906, арк. 21.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2317, арк. 24.
27. Колективізація, голод на Україні. 1929-1933 рр.: Зб. док. і матер. – К.: Політвидав, 1992. – С. 78.

Надійшла до редколегії 16.02.2002 р.